

Matekovits György

A Pax Corporis a fogorvos szemével

Szellemi javaink négy évszázados erdélyi örökségéből szeretném kiemelni az egyik könyvet és annak általános fogorvosi vonatkozásait bemutatni: egy művelődés- és orvostörténeti szempontból felbecsülhetetlen értékű relikviát. Nem véletlen, hogy idén – 2009-ben – figyelünk jobban egyetemes és magyar elméleti jussunkra. Pápai Páriz Ferenc polihisztor a szó nemes értelmében, egy igazi *uomo universale* 1649. május 10-én – most 390 esztendeje – született Désen, és 1716. szeptember 10-én halt meg Nagyenyeden.

Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* az első, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű orvosi könyvünk, amelyet 1690-ben Kolozsvárott adtak ki. A könyv fontosságára, időszerűségére és szakmai sikerére jellemző, hogy az első kiadást követő nyolcvan esztendőben további hét újranyomást ért meg, amelyből az első négy meg a szerző életében került ki a nyomdából.

Salamon Henrik orvostörténész szerint (1942) Pápai Páriz Ferenc „nem volt orvos, de jeles könyve, a *Pax Corporis* – a test békéje – az orvostudományi irodalomban is biztosít neki tisztes helyet”. Huszár György (1986) helyesbít ezen a képen, és „egyetemi végzettségű orvosként” emlegeti Pápai Párizt.

In illo tempore – azokban a történelmi időkben, amikor a *Pax Corporis* íródott –, Erdély valóságos csatatér volt, miközben Európában virágzott az értéket, a szépet teremtő posztreneszánsz és a barokk.

- 1649-ben teljesedett be az angol forradalom győzelme, eltörölték a monarchia intézményét.
- 1661-ben XIV. Lajos kormányozta a franciákat 1715-ben bekövetkezett haláláig. A Napkirály fejedelmi teljhatalma alatt épült a Louvre és a versailles-i kastély.
- 1725-ig I. Nagy Péter, az „intelligens cár” uralkodott az oroszok atyjaként.
- 1700 és 1790 között épült a schönbrunni kastély, Goldoni megírta ma is közkedvelt vígjátékait, Tiepolo, Guardi és Canaletto vászonra álmolta a velencei művészet remekeit, Vivaldi, Scarlatti és Pergolesi halhatatlan zeneműveket szerzett.
- 1699-ben a karlócai békével véget ért a Szent Liga és az oszmánok háborúja, Magyarország – Temesvár és vidéke kivételével – felszabadult, Ausztria nagyhatalommá vált.
- 1703 és 1711 között a Habsburg-teljhatalom ellen indított, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc sorsa eldőlt a trencsényi vereséggel.

- Moldva és Havasalföld, mivel az orosz–török háborúban a muszkák oldalán állt, 1711-ben az elkövetkező 110 évre Fanarióta-uralom alá került.

Pápai Páriz Ferenc apja, Páriz Imre, Pápáról került a Királyhágón túlra protestáns papnak, így bővült a vezetékneve szülővárosáról Pápai Páriz Imrére. Fia, Apáczai Csere Jánoshoz hasonlóan, a négy szél fújta Erdélynek szülötte, aki a három részre szakított, két pogány közt vérző Magyarországon, középkori körülmények közepette megpróbálta a magyar művelődést és ezen belül az orvoslás színvonalát európai rangra emelni.

Hányatott, menekülésekkel terhelt gyermekkorában Gyulafehérváron és Nagyenyeden volt kollégista. Kiváló tanulmányi eredményei felbátorították, 23 évesen, 1672 tavaszán elbúcsúzott az alma matertől, és – mint annyi jófejú, kiváló képességű és szorgalmas, lelkes kortársa, ő is – európai vándordiáknak indult. Példaképének Szenczi Molnár Albertet tartotta, aki előtte 82 évvel, 16 évesen vágott neki a világnak.

A maga szerény anyagi erejére, pártfogói ajánlólevelekre, lehetősebb ismerősei tallérjaira, valamint ösztöndíjra számítva és támaszkodva útjának első állomása Boroszló volt. Majd a német nyelvvel birkózva, vándorlása Drezdán, Lipcsén, Marburgon, Heidelbergben át vezetett Bázelig, ahol az orvosi kar hallgatójaként 1674. október 20-án orvossá avatták.

Egy ideig a bázeli egyetemen Erasmus-ösztöndíjas tanársegédként tevékenykedett. Felvették a bázeli orvosok rendjébe, ez akkor a külföldiek számára nagy megtiszteltetésnek számított.

Mint megannyi erdélyi vándordiák, tanulmányai végeztével ő is hazajött, családot alapított, majd 1678. szeptember 20-án tanszéket, később rektori címet kapott a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, ahol a görög nyelv és az erkölcs tanárja lett. A fejedelmi pár, Apafi Mihály és Bornemissza Anna, valamint Teleki Mihály kancellár pártfogoltjaként az udvari orvosi tisztséget is betöltötte.

Tudni kell, hogy a XVII. században a magyar orvosi irodalom komoly lemaradással küzdött. Olyan művek képviselték, mint Frankovith soproni tudós borbélynak *Hasznos könyve*,

amelynek szerzője szinte hivalkodott azzal, hogy nem tud „deákul”, és mindenféle betegség ellen egy általános gyógyszer ajánlott, amelyet maga főzött 123-féle fűből és olajokból. Pápai Páriz Ferenc 1690-ben megjelent *Pax Corporisa* az orvosi irodalom térén is üttörő szerepre vállalkozott.

És ha Európa dúskált az értékteremtő eseményekben – *in illo tempore* – a fogászatra erősen rátelepedett a „sötét középkor”. A fogkivonást és a fogfűstölést mint kezelési eljárást ismerték a borbélyok és a kovácsok kiváltságaként.

- 1685-ben jelent meg az első angol nyelvű fogászati könyv Charles Allen tollából,
- 1699-ben a Francia Királyi Sebészi Akadémia tagjává választotta Pierre Fauchard-t, akit később a fogászat atyjaként emlegetett az utókor.

Pápai Páriz szellemi és közéleti tekintély, ismert gyakorló orvos volt már, amikor 1680-ban a *Pax Animae*, azaz a *Lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való trakta*, majd 1690-ben a *Pax Corporis*, azaz *Az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának módjáról való trakta* című műve megjelent nyomtatásban. A munkák megírásához – mint maga mondja – forrásai voltak: tanárainak előadásai, a régiek tudós írásai és saját tapasztalata, amelyet sok beteg gyógykezelésével szerzett.

A *Pax Corporis* tette igazán közismertté. Ha igaznak ismerjük el Cs. Szabó László véleményét (1982), miszerint „a reneszánsz átrakodó állomás a teológiai és világi gondolkodás között”, úgy a *Pax Corporis* joggal nevezhető a középkori dogmatikus medicina és a tapasztalati klinikum közötti átmenet klasszikus példatárának.

A kötet megnyitója, egyfajta bevezetője, az ún. *Előljáró beszéd*, amelyet, a „Természet titkait tanuló olvasó”-nak címzett a szerző. Itt elmondja, mi az egészség, mi a betegség és a fájdalom.

Az egészség szerinte a test és a lélek olyan állapota, amelyben az ember mindegyiket akadály nélkül használhatja.

A betegség a test és a lélek összhangjának megháborítása.

A fájdalom is az elme munkája, nem egyéb, mint a test sérelmének az elmében érzett szomorúsága.

In illo tempore – azokban az időkben – óvatos, de nyílt előrelépés, amikor a könyv bevezetőjében azt állítja, hogy: „aki csudatétel által való orvosoltatást vár akkor, amikor keze között vagy keze ügyében vagy a rendes és szabados eszköz, vétkezik az Istentől mutatott bölcs rend ellen”, mintegy megszabadítja az orvostudományt a teológia béklyóitól. Elítéli azt a felfogást, hogy a beteg egyedül Istenre bízva a gyógyítást, mert „tulajdonítani kell a jó orvosnak sokat: lehet bízni tudományához, hűségéhez, jámborságához”.

Számára a *medicina pura* a beteg ágyánál való vizsgáldást és a mérleget jelent, amíg a *chirurgia* a kóros elváltozások metszése, drénezése, műtése, az érvágás, a köpölyözés, a foghúzás és a piócázás a borbélymesterek, a csonttörők, a bábák dolga volt.

Az előszóban hangsúlyozza, hogy nem a tudósoknak, hanem a házi „cselédes” (család) gazdáknak és „igefogyott” szegényeknek ír, akiknek nincs mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon „a hol hamarabb talál segédet beteg barom, mint a beteg ember”.

Ennek a maga elé tűzött célnak műve valóban megfelelt: leírásainak világossága, nyelvének magyarossága, gyógyszereinek sokfélesége rendkívül népszerűvé és keresetté tette a *Pax Corporist*.

Nála, mint kortársainál, az orvoslás főleg a gyógynövények alkalmazásából állt. Teák, tinktúrák, olajok és kenőcsök egész lajstromát sorolja fel. A kor szellemének megfelelően előszeretettel alkalmazza a hánytatást, a hashajtást és az izzasztást. A betegségek megelőzésében fontosnak tartja a mértékletességet, a helyes táplálkozást, a tisztaságot és a szellőztetést. Mindezek mellett – mai szemmel paradox módon – a csillagok állása után írja fel a kezelési rendet és a ganajpatika szereit.

A *Pax Corporis* nyolc könyvből áll, és 70 fejezetre oszlik, valamint 100 betegség tüneteit és gyógymódját tartalmazza. Példás rendszerességgel taglal minden egyes betegséget, a következő sorrendben:

- különbségei,
- a kór fészkei,
- okai, jelei és jelentései,
- valamint orvosságai.

Az orvoslás mesterségéről első könyve *A főnek nyavalyáiról* értekezik, és a következő alfejezetekből áll:

- I. rész: *A főfájásról*
- II. rész: *A főszedelgésről*
- III. rész: *A reszketegségről és a kéz, láb, nyelv s egyéb tag eleséséről*
- IV. rész: *A kórságról vagy nehéz-betegségről és nyavalya kirontásról*
- V. rész: *A gutaitésről*
- VI. rész: *A bolond hagymázról*
- VII. rész: *A nátháról és egyéb az agyvelőről való folyásokról*
- VIII. rész: *A megnyomásról vagy lüdercről*

A harmadik könyv *A melynek s abban a tüdőnek és szűnek nyavalyáiról* értekezik, hét alfejezetben. A negyedik könyv *A gyomornak és béleknek nyavalyáit* írja le hét részben. Az ötödik könyv *A májnak, lépnek és veséknek nyavalyáiról* szól nyolc alfejezetben. A hatodik könyv *Az asszonyi nemnek nyavalyáiról* íródott négy részben. A hetedik könyv *A hideglelésről* beszél, hat részben. A nyolcadik könyv *A külső nyavalyákról* szól tizennyolc részben.

Az arc, a fogak és a száj betegségeinek kórtanával tanulmányaira és több évtizedes orvosi tapasztalatára támaszkodva foglalkozik, a *Pax Corporis* második könyvének V. és IX–XIII. alfejezeteiben. A második könyv *A fő némely részeinek, szemnek, fülnek, orrnak, nyelvnek, fogaknak, ínynek és toroknak nyavalyáiról* alcímet viseli. Az orvoslás mesterségéről második könyvének alfejezetei:

- I. rész: *A szemfájásról*
 II. rész: *A szem-könyvezésről*
 III. rész: *A fülzúgásról*
 IV. rész: *A belső fülzúgásról, melyet másképpen főben és fülben való kelésnek is hívnak*
 V. rész: *A fül töve megdagadásáról*
 VI. rész: *A süketsegről és nehezen-hallásról*
 VII. rész: *Az orr járásáról*
 VIII. rész: *Az orrnak egyéb nyavalyáiról*
 IX. rész: *A nyelvnek békájáról és egyéb dagadásáról*
 X. rész: *A fogfájásról*
 XI. rész: *A száj бүdösségéről*
 XII. rész: *Az ínynek vagy fog hújának nyavalyáiról*
 XIII. rész: *A nyelv csapja leeséséről*
 XIV. rész: *A torokfájásról és torokgyíkról*

Az V. rész *A fül töve megdagadásáról* értekezik, ahol a fültömírigy betegségei közül, a parotiditis acutát – a mumpszot –, valamint a nagy nyálmirigyben található nyirokcsomók duzzanatát – az adenitist – írja le. Gyógyításról így szól – többek között – „fejér kenyér belét téjben főzzenek meg, jó safrányval, tyúknyom székivel [tojássárgája] és székfűolajjal törjék össze erősen, mint pépet, kenjék meleg ruhára, s azzal kössek. Azonkívül vagy székfű- vagy köményolajba gyenge tollat mártván, azzal kenegessék”.

Elkülöníti az átmeneti állapotokat a fültömírigyaltályogtól, ahol a gennyes, fluktuáló gyülemény műtéti drénezését ajánlja, „amit tisztogasson és gyógyítson az ő mestersége szerint a borbély”.

A második könyv IX. alfejezetében *A nyelvnek békájáról és egyéb dagadásáról*, mai nevén a ranuláról, a nyelv alatti mirigy tömlőjéről értekezik. A figyelmes klinikus pontosságával állapítja meg, hogy a nyelv alatt mindig a középvonaltól oldalra helyezkedik el: „A dagadás olyan formában düllyed ki, mint a békának az utólya. Nehéz nyavalya, noha nem igen veszedelmes, kiváltképpen apró gyermekekben, serényen hozzá kell látni, hogy meg ne fullassa.”

Először gyógyszeres kezeléssel próbálkozik. Porokat, öblögőtőszereket ajánl, amelyeknek alapanyagai: borban főtt gránátalma kérge, izsóp és timsó. Majd a továbbiakban így ír: „Ha ezeknek nem enged, és nem fagad ki, vágja ki borbély.” A következő mondatában már a gyakorló orvos tapasztalata szólal meg: „Jó nagyocská legyen a lyuk, hogy a sűrű matéria, mellyel teli, kijöhessen rajta; mind a két felén pedig hosszába hasítva a daganatot, hogy a matéria egyszersmind nyomódjék ki belőle.”

Ebből a megállapításból is látszik, hogy nagyon jól ismerte az elégtelen marsupializálás hátrányát, a gyakori kiújulást. A korabeli borbély-kirurgus kollégák mentességére legyen mondván, a kisgyermek szájában széles, nagy metszést ejteni a bő vérzés miatt sem volt könnyű sebészi feladat. Napjainkban a szájfenekei mucocela – ahogy a ranulát hívják – kezelése kizárólag sebészi úton történik: a tömlő és a teljes nyelv alatti mirigy kimetszéséből áll.

A nyelv egyéb betegségeinek, dagadásának okait „testben való bő nedvességnek eláradása és az agyvelőből oda a nyelvre való leszállásában” keresi. A nyelv gyulladása vagy dagadatos elváltozásait hashajtással, köpölyözéssel és a füvek főzetével való öblögetéssel igyekszik gyógyítani. Ha nem áll be javulás, végül ismét a borbély érvágó vasára hagyatkozik, aki „megvagdalja a dagadást vagy nádályokkal megszítatja azt”.

A X. alfejezetben *A fog fájásáról* értekezik. *A kórkép fészkei* című első részben meglepő anatómiai megállapításokkal áll elő: „A fogak egyéb minden csontoktól abban különböznek, hogy ők hárttyával bé nem borítatnak, mint egyebek, mégis mindazon által érzés vagyon benne. Oka ez, mert ha külső részekkel érzéne, a csiklandás és fájdalom miatt vélek nem rághatnánk; hogy pedig érznek oka az, mert belül az ő gyökerükben, mint apró erecskék és életcserjék úgy a vékony inacsok is [nervusok] beléjük hatolnak.”

A fogfájás okai közül a fogban levő ideget ingerlő meleget, hideget, a sós, a savanyú, az édes ízeket vagy az agyvelőből alászálló nedvességet kedvelő férgeket említi. De szól a szelek, a hideg és a meleg idő, az evési és az ivási túlzások vagy a forró ételek után elfogyasztott hideg ital fogfájást okozó szerepéről is. A fogfájás kóroktanát röviden így összegezi: „mely inacsokát [nervusokat] [...] a fogban való rothadt nedvességekből termelt férgek keservesen érdeklők, és kibeszélhetetlenül kínozzák, amint a mindennapi példa tanítja”.

A fájdalom megszüntetésére, a kor szellemének és gyógyszer-ti eszköztárának megfelelően, számtalan csillapító megoldást ajánl. Kezdve a gyapotra cseppentett és az odvas fogra helyezett szegfű-, fahéj-, kámfor-, puszpáng- és mogyorófaolajtól, a beléndek boros főztjének a fogn tartásán át, egészen a viaszba olvasztott ópiummal kevert petrezselyemmagig. Tíz fajta főzetet sorol fel, amelyeket a fájdalom megszüntetésére kell használni. Aki nem akarja a fogát kivonatni, de fél attól is, hogy erős fájdalmai visszatérnek, azoknak azt tanácsolja, hogy tejjel kevert tömjénből és keményítőből készült golyócskákat helyezzenek a fog üregébe.

A foghúzást a borbély-kirurgusra bízta, de észrevételei ez esetben is a gyakorló orvos jó megfigyelőképességéről tanúszkodnak. Arra figyelmeztet, hogy a foghúzást csak akkor szabad elvégezni, ha a fájdalom és az esetleges dagadás valamennyit csökkent. Hogy az elsődleges sebgyógyulást elősegítse, azt a ma is előírt eljárást alkalmazza, miszerint a műtét után a sebet össze kell nyomni, ha pedig a vérzés nem

akar megszűnni „tépett ruhát golyóbis formán csinálván azt, tartsd rajta az ujjaddal, keményen egy óráig”.

Ennek a X. alfejezetnek a végén a fogászati megelőzés első magyar úttörőjét is tisztelhetjük Pápai Páriz személyében. Remek klinikai tapasztalata révén felismeri a szájhygiéné és a fogszavasodás közötti összefüggéseket, és ennek értelmében fogmosási tanácsokat ad: „ha fogaidat tisztán akarod tartani, nincsen arra jobb, mint a bűdöskő spiritusa [kénkö alkoholos oldata]. Jó az égetett tabáknak hamva is, ha gyakran dörgölöd vele”.

A XI. alfejezet *A Száj bűdösségéről* címet viseli, és már az első mondatában a tapasztalt megfigyelő pontosságával szögezi le, hogy „nehezebb másoknak, mint magának, akin vagyok”. A kellemetlen szájszag okai között a banális fogak közötti ételpangástól egészen a gyomor eredetűig, mindenre gondol. A gyógy módok között a szájgócok megszüntetését írja elő: „ha rossz a fog és ürege nagyon, vonjuk ki onnan, mert semmi hasznót ott nem téssen”.

Ha a kellemetlen szájbűz gyomoreredetű, a hashajtást és aloéból készült pilulák szedését írja elő. A száj illatának javítására angelikagyökér, ánizs, fahéj rágcslását ajánlja, a gazdagabb pácienseknek „akiktől kitelik, mosuz [pézsmá] és ámbrával készített jó szagú rotulák pogácsáknak szüntelen legyenek nála, melyekből egyet-egyet vegyen a szájába, akiknek egyéb nincsen, csak a citrom héja is jó, violagyökér, örménygyökér, ha rájja gyakorta. Mikor ételét végzi, hogy a gyomor száját beszorítsa, sült birsalmát vagy körtvélyt egyék”.

A XII. alfejezet *Az ínynak vagy fog húsának nyavalyáiról* szól, igencsak szűkszavúan. Az „íny kievődése” okának itt is a testen felszaporodó bőséges sós nedvességet tartja. Az általános gyógykezelés a *Pax Corporis*-ban már sok helyen ajánlott és bevált hashajtás, amely során a szervezet „így szép gyengén tisztulván, az egész vér is megszabadul a sós évő nedvességektől, melyek így az ínnyekről is visszazívódnak azok szépen helyre állnak”.

A helyi kezelés rovatban számos öblögető, kenegető és ilyndörögő főzettel, keverékekkel és folyadékkal találkozunk. Álljon itt ízelítőül egy rövidke recept, amely természetes összetevői után ítélve gyulladásgátló és összehúzó gyógyhatású lehetett, és talán a ma újra divatos természetpatikákban is nagy előszeretettel használják: „Asszú harangvirág levelét, zsályát, rutát, szerecsendiót, egy kevés témsót végy, törd és szitáld meg mindezeket, keverd annyi szép színmézbe, hogy mint liktárium [lekvár, pépes orvosság] vagy híg kenet légyen, s ezzel kenjed ottan-ottan az ínnyedet”.

A XIII. részben *A nyelv csapja leeséséről* olvashatunk. Az uvu-la palatina hátul, a lágyszájpad középvonalában lelőgő kúpos képződmény. A nyelvcsap megnagyobbodását és renyhességének fészkeit és okait így jellemzi: „lecsűng az ember torkára, mintha mindenkor valamit kellene lenyelni, az agyvelőből odaszívargó phlegmás nedvességek miatt, melyeket puha

rész, mint valami spongya, magába beszív”. Az orvosságok között számos eddig is használt anyagot találni. A leesett nyelvcsap ujjal történő „felnyomásának” hatását lágy sóval, tört borssal és timsóval egészíti ki.

A teljesség kedvéért meg kell említeni a VIII. könyv *A külső nyavalyákról* szóló szöveg néhány passzusát. A XVIII. részben *Az apró gyermekek külső és belső közönségebb nyavalyáiról* értekeznek, és a mi szakmánkat érdeklő témákat is érint, rendkívüli pontossággal. Így bemutatja a csecsemők „ajakarepedezés, szájfájás-rothadás, foghasadás, békája” címszó alatt a felsorolt betegségek kezelését.

A *Pax Corporis* az első nyomtatott, magyar nyelvű összefoglaló orvosi könyvünk. Ha nem a „mindent tudók” nagyképűségével lapozzuk ezt a tudománytörténeti ritkaságot, hanem kellemő alázattal, arra a következtetésre jutunk, hogy a sárga lapok igazságokat, eredményeket, hibákat és tévedéseket is rejtenek, amelyek ismerete nélkül a további haladás elképzelhetetlen lett volna. Mint annyiszor Erdély ínséges esztendeinek reménytelenségében egymásra talál a humanista orvos, valamint a segítséget váró betege. Ennek a találkozásnak szövege a *Pax Corporis*, ez a tudománytörténeti érték és irodalmi különlegesség. Sziporkázó színeivel és megmosolyogtató árnyaival, érenyeivel és hiányosságaival egy darab itt maradt erdélyi virágos reneszánsz, s miként annak minden megnyilvánulása, ez is népi kultúránk szerves és örök alkotóelemévé vált „erős várunk”.

Hiszem és vallom, hogy ez a bibliofil gyöngyszem a magyar orvoslás Corvinája, addig él, amíg nyelvezetével és tartalmával olvasóit táplálni képes.

IRODALOM

- Cs. Szabó László 1982. *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dézi Lajos 1898. *Magyar történelmi életrajzok*. Franklin Társulat Könyvnyomdája, Budapest.
- Forrai Judit 2005. *Fejezetek a fogorvoslás és eszközeinek történetéből*. Dental Press Hungary, Budapest.
- Huszár György 1965. *Magyar fogászat története*. Országos Orvostörténeti Könyvtár, Budapest.
- Huszár György 1986. A fogászati prevenció magyar úttörői. *Fogorvosi Szemle* 79, 2: 38–40.
- Ivákiewicz Dezsőné 1968. A Pax corporis fogászati vonatkozásai. *Fogorvosi Szemle* 71: 340–343.
- Kótay Pál 1983. Háromszáz éves a Pax corporis. *Korunk* XLII, 7: 552–557.
- Magyar-Kossa Gyula 1929–1940. *Magyar Orvosi Emlékek I–IV*. Orvosi Könyvkiadó, Budapest.
- Matekovits György 2007. *Fogászati személynévlexikon*. Dental Press Hungary, Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1984. *Pax corporis*. Magvető Kiadó, Magyar Hírmondó, Budapest, faximile kiadás.
- Salamon Henrik 1942. *A magyar stomatológia (fogászat) története. A legrégibb időtől napjainkig*. Magyar Stomatológia Története Kiadóhivatala, Budapest.
- Szállási Árpád 1978. Pápai Páriz Ferenc és a Pax animae. *Orvosi Hetilap* Horus, 210–211.